

JAXON TILSHUNOSLIGIDA KONTSEPTUAL TIL BIRLIKLARI TADQIQONING ILMYIY NAZARIY ASOSLARI VA TAMOYILLARI

Xamidova Gulchexra Poziljonovna
*Andijon davlat universiteti Filologiya
fakulteti Uzbek tili va adabiyoti
kafedrasida tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Jaxon tilshunosligi tarixi bir ummonki, undan imkoniyatga, talab va maqsadga ko'ra xabardor bo'lish, shu yo'nalishda bilimga ega bo'lish, undan foydalanish va tadqiqotlarda ushbu «ummonga» asoslanish xar bir jiddiy tadqiqotchi uchun, tilshunos uchun sharafdir. Chunki tilshunoslik fanining kelajagi aslida tilshunoslik tarixidan, lisoniy bitmas - tunganmas xazinadan boshlanadi. Shuningdek, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolarining asosi, poydevori ham mantiqan tilshunoslik tarixidadir..

Kalit so'zlar: Tilshunoslik fanining qadimgi eng muxim manbalari, ta'limotlari, maktablari ilk bor qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va Xitoy mamlakatlarida keldi.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОНЯТИЙНЫХ ЕДИНИЦ ЯЗЫКА В ЯПОНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Хамидова Гульчехра Позилжоновна
*Филология Андижанского
государственного университета
Факультет узбекского языка и литература
научный сотрудник отдела*

Аннотация: История мирового языкознания – это океан, и честь для каждого серьезного исследователя и лингвиста знать его по возможности, востребованности и цели, приобретать знания в этом направлении, использовать их и обосновывать исследования в этом «океане». Потому что будущее науки о языкознании фактически начинается с истории языкознания, неисчерпаемого лингвистического сокровища. Также обоснование научно-теоретических проблем языкознания логично находится в истории языкознания.

Ключевые слова: Важнейшие античные источники, учения и школы языкознания впервые пришли в страны Древней Индии, Греции, Рима и Китая.

Tilshunoslik aloxida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816 yilda) fanlar olamiga kirib keldi. Shak-shubxasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, goyalar, kuzatishlar natijasi, «maxsuli» sifatida uzining aloxida o'rganish ob'ektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi.

Qat'iy aytish mumkinki, jaxon tilshunosligi fani xam shu kungi taraqqiyot bosqichiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «usish» davrini bosib utdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy xodisalar xaqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til xodisalari xaqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvox bo'ldi», shakllandi. Anig'i, tilshunoslik fani xam jaxon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustaxkam o'rin egalladi va o'rta va yangi asrlarda esa til xaqidagi fan Yevropada, Arabistonda va O'rta Osiyoda taraqqiy qildi.

Tilshunoslik (sinonimlar - tilshunoslik, tilshunoslik) - bu umuman tabiiy inson tili va uning alohida vakillari sifatida dunyoning barcha tillari haqidagi fan. Ko'p asrlar davomida tilshunoslik filologiyaning bir qismi bo'lib kelgan - matnlarni, ayniqsa qadimgi matnlarni o'rganadigan fan. Vaqt o'tishi bilan filologiyada ikki yo'nalish paydo bo'ldi: adabiy tanqid, ya'ni. adabiy matnlarni o'rganish va tilshunoslik, ya'ni. tillarni o'rganish. Tilshunoslikka oid asarlar qadimdan ma'lum bo'lib, keyingi ikki asr uning faol rivojlanish davri bo'lib, natijada ushbu fanning ko'plab sohalari vujudga keldi va shakllandi.

Insoniyatning barcha tillari odamlar o'rtasidagi aloqa vositasidir; ularning tuzilishi va faoliyati barcha odamlar uchun bir xil bo'lgan inson miyasi, nutq va eshitish organlarining tuzilishi va faoliyatining xususiyatlari bilan belgilanadi. Tillarning paydo bo'lishi va rivojlanishi barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-tarixiy rivojlanishning asosiy qonuniyatlariga ham bog'liq. Bu turli tillar tizimlarida universal xususiyatlar, ya'ni har bir inson tilida uchraydigan xususiyatlar (masalan, unlilar va undoshlarning mavjudligi, bo'g'inlarga bo'linish, jumlar orqali aloqa qilish va boshqalar) mavjudligiga olib keladi.). Shuning uchun tilshunoslik umumiy va xususiya bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik har qanday tilga xos xususiyatlar bilan shug'ullanadi va turli tillarga tegishli nazariyani yaratadi. U tilning mohiyatini va tabiatini aniqlashga, tillarning kelib chiqishi va ularning rivojlanishi va faoliyatining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga, tillarning tasnifini berishga intiladi, shuningdek ularni o'rganish usullarini ishlab chiqadi.

Xususiyl tilshunoslik kelib chiqishi yoki geografik joylashuvi jihatidan yaqin bo'lgan har qanday til yoki tillar guruhini har tomonlama o'rganadi. Masalan, russhunoslik rus tilini, romantikashunoslik - yaqin ishqiy tillarni (frantsuz, italyan, ispan, rumin, moldavan va boshqalar), nemisshunoslik - german tillarini (nemis, ingliz, shved, daniya va boshqalar) o'rganadi.).

Qadimgi Hindiston jaxon tilshunosligi tarixida tilshunoslik fanining beshigi, markazi sifatida tan olinadi va umum tomonidan e'tirof etiladi. Bu - mutloq xaqiqat. Chunki til masalalariga bo'lgan qizikish, tilga oid xodisalar bilan jiddiy va puxta shug'ullanish ilk bor Hindistonda - hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. Ayni jarayonning boshlanishi dastavval sof amaliy axamiyatga ega bo'ldi.

Aniqrog'i, 15 asr ilgari yozilgan qadimgi hind adabiy tili yozuvida - sanskritda yaratilgan qadimgi hindlarning diniy madxiyalari - Vedalar¹ tili davrlar o'tishi bilan mamlakat axolisining so'zlashuv tilidan (prakritdan) farkqanib qola boshladi. Boshqacha aytganda, qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so'zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish, nomoslik, «ziddiyat» yuzaga keldi.

Ushbu zidtsiyatni, farqlanishni yo'qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o'rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar. Ular qadimgi Hindistonda aloxida e'tiborga, xurmatga sazovor bo'lgan Vedalardagi ma'nosi tushunarli bo'lmagan so'zlarni aniqlab, ularning ma'nosini izoxladilar, sharxladilar. Vedalar tiliga oid maxsus izoxli lugatlar tuzdilar, matnni fonetik va grammatik jixatdan taxlil qildilar. Xullas, Vedalar tilidagi so'z va jumlar ma'nosini, ularning aniq talaffuzini, shaklini saqlab qolishga bo'lgan qat'iy intilish qadimgi Hindistonda tilshunoslikning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'ldi.

Qadimgi hind tilshunoslari grammatika – morfologiya soxasida ham ancha ishlarni amadga oshirdilar. Ular bu yunalishda ham grek tilshunoslaridan ancha ilgari ketdilar. Aniqrog'i, hind tilshunosi Guru morfologiyaning uch bulimdan tashkil topishini aniq ko'rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi:

1. So'zlar tasnifi (so'z turkumlari).
2. So'z yasalishi.
3. So'z o'zgarishi.

Hindlar to'rtta so'z turkumini farqlaganlar: ot, fe'l, oldko'makchi va yuklama. Hindlarda ot predmet ifodalovchi, fe'l esa xarakat, xolat ifodalovchi so'z sifatida beriladi. Old kumakchilar esa otlarning, asosan, fe'llarning ma'nosini belgilaydi. Yuklamalar esa ma'nolariga ko'ra 1) bog'lovchi va 2) qiyoslovchi kabi turlarga ajratiladi. Olmosh va ravishlar esa ot va fe'l turkumlariga qo'shib yuborilgan, aloxida ajratilmagan

Qadimgi Yunoniston Yevropa tilshunosligi fanining markazi xisoblanadi. Faylasuflar va shoirlar vatani bo'lgan qadimgi Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomonidan o'rganilgan. Yunon faylasuflari til masalalarini o'rganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yo'nalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yo'nalishlar umumiy, nazariy, lisoniy - falsafiy muammolar sifatida namoyon bo'ladi.

Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining yetakchi qismi sifatida yuzaga keladi va bu soxada juda katta, salmoqli ishlar qilinadi. Qadimgi Yunonistonda ham kadimgi Hindistondagidek matnlarni o'rganish, so'zlarni taxlil qilish, ularga izox berish, moxiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika soxalari bilan jiddiy shug'ullanishga, shu yo'nalishlarda muxim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab bo'ldi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud bo'lgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yo'nalishlar til masalalari bilan faol shug'ullanganlar. Fikr yuritilayotgan davrning o'ta dolzarb va eng muxim muammolaridan biri so'z muammosi, so'zning tabiiy xodisami yoki shartli xodisami? ekanligi xaqidagi baxs, munozara bulib, bu masala atrofida fikrlar qarama-qarshiligi,

faylasuflarning ayni masalani xal qilishda tarafma - taraf bo'lib, «jangga» kirishishi, tadqiqot ishlarini olib borishi qizib ketdi.

Aniqrog'i, bu davrning asosiy, bosh masalalaridan biri so'z bilan ma'no orasidagi, predmet bilan uning nomi orasidagi munosabat masalasi edi. Boshqacha aytganda, predmet bilan uning nomi o'rtasida qanday munosabat mavjud? So'zdagi tovush bilan ma'noning bog'lanishi qanday yuz beradi? Bu bog'lanish tabiat tomonidan beriladimi yoki so'zlashuvchilar tomonidan kelishilgan xolda yuz beradimi yoki ma'lum qonun - ko'rsatma bilan tayinlanadimi, muayyan urf - odat bilan bog'lanadimi yoki odamlar tomonidan belgilanadimi, ya'ni bu jarayon ongli, ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladimi va boshqalar.

Qadimgi Rim filologlarining tilshunoslik faniga qo'shgan xissasi katta emas. Rim grammatikasi yunon grammatikasining shoxobchasi sifatida maydonga keldi. Iskandariya maktabida yaratilgan yunon tili grammatikasi qadimgi rimliklar tomonidan lotin tiliga tatbik qilindi. Yunon tilidagi deyarli barcha grammatik terminlar lotin tiliga o'girildi.

Qadimgi Rim tilshunosligida Donata va Pristsianning grammatikaga oid yaratgan asarlari lotin tili grammatikasi qurilishining mukammal bayoni sifatida juda ko'p asrlar davomida - o'rta asrlar davri uchun namuna bo'lib xizmat qildi.

Shunday qilib, rimliklar yunonlardan namuna olib, ularga taqlid qilib, lotin tili haqida keng tadqiqot ishlarini olib bordilar. Rimliklarning ona tili bo'yicha grammatikaga oid tadqiqotlari, asosan, yunon tilidan tarjima qilingan bo'lsa-da, ularning grammatikalarida ayrim yangiliklar, yangicha qarashlar uchrab turadi. Jumladan, Rim tilshunoslari yunon tilshunoslaridan farqli xolda Rim grammatikasiga aloxida stilistikani (uslubshunoslikni) kiritdilar. Rim grammatikachilari so'z turkimiga undovlarni ham kiritdi. Ammo yunon tiliga xos bo'lgan artiklni chiqarib tashladilar.

Chunki lotin tilida artikl yo'k edi. Demak, lotin tili uchun ham 8 ta so'z turkumi xos bo'lib qoldi. Rim tilshunoslari son turkumini ikkiga: tub son va tartib songa bo'lib o'rganishdi. Yuliy Sezar lotin tiliga yunon tilida mavjud bo'lmagan ablativ (ajratish) kelishigini kiritdi va kelishiklar sonini oltitaga yetkazdi.

Qadimgi Xitoy tilshunosligida yozma manbalar aloxida ahamiyatga ega bo'lgan. Bizning kunlarimizgacha yetib kelgan Xitoy yozuvining eng qadimiy yozma yodgorliklari eramizgacha bo'lgan XIII-XI asrlarga borib taqaladi. Ushbu yozma yodgorliklar xayvon (kuy) suyaklari va toshbaqa qalqonlari bo'lib, ularda fol ochish jarayoni xaqida ma'lumot beriladi.

Bu qadimgi «manbalar» Xitoy tilshunosligi tarixida va taraqqiyotida muxim o'rin egallaydi. Fikr yuritilgan davrlardayoq Xitoy ieroglifi muayyan so'z sifatida, so'zni anglatuvchi, ifodalovchi sifatida xizmat qilgan, ya'ni Xitoy ieroglifi logogramma xisoblangan. Xitoy ma'daniy taraqqiyotiga xind madaniyatining ta'siri natijasida, ya'ni Xitoyga Hindistondan buddizmning kirib kelishi sababli - hind tilshunosligining ta'siri bilan Xitoy tilshunoslari ona tillarining fonetik - prosodemik xodisasi -intonatsiyaning to'rtta turini, ko'rinishini ishlab chiqdilar.

Ushbu davrning eng buyuk tilshunosi Syuy Shen «Elementlar va murakkab belgilar xaqida» asari bilan yozuv nazariyasining asoslarini yaratdi. Bu manba Xitoy tilshunosligida shu kunlarda ham o'z axamiyatini yo'qotmagan. Xitoy tilshunosligi, ayniqsa, XVII - XIX asrlarda keng quloq yoydi.

Bu davrlarda tarixiy fonetika, etimologiya va sintaksisga (sintagmaga) oid faktlar ustida ish olib borildi. Shuningdek, tanqidiy matnshunoslik taraqqiy qildi. Xitoy tilshunosligi taraqqiyotiga katta xissa qo'shgan ota bola Van Nyan - Sun (1744-1832) va Van In-Chji (1766-1834) Xitoy grammatikasining asoschilari sifatida

tan olinadi. Xitoy tili tarixiy fonetikasining yaratilishi Xitoy klassik tilshunosligining qo'lga kiritgan muxim yutug'i xisoblanadi. ..Bu jahon tilshunosligi fanida dastlabki yo'nalish sifatida butunlay tarixiylik printsipiga asoslangan bo'lib, uz oldiga bevosita kuzatishda berilmagan tilning o'tmish «shakli», xolati bilan bog'lik xodisalarni, faktlarni tiklash maqsadini qo'yadi. Ayni jarayonning metodlaridan va qo'lga kiritgan natijalaridan, yutuqlaridan hozirgi kunlarda ham foydalanilmokda.

Jahon tilshunosligi taraqqiyotida rus tilshunosligi muxim o'rinlardan birini egallaydi. Rus tilshunoslari juda ko'plab dunyo tillarini puxta o'rganganligi bilan, lisoniy xodisalarni chuqur taxlil qilganliklari, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolariga aloxida jiddiy e'tibor berganliklari, yangi ta'limotlar, nazariyalar «ishlab chiqqanliklari», yangi farazlarni o'rta tashlaganliklari bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, rus tilshunoslari tomonidan rus, slavyan, hind, eron, fin-ugor, turkiy, mug'ul, xitoy va boshqa qator tillar o'rganildi.

Germaniyaning eng buyuk olimlaridan biri bo'lgan V.Gumbol'dt (1767-1835) har tomonlama bilim sohibi edi. U tilshunoslik, adabiyot nazariyasi, falsafa, davlat huquqi, siyosat va diplomatik faoliyat bilan shug'ullanadi, Berlin universitetining asoschisi hamda davlat arbobi hisoblanadi.

V.Gumboldtning til bilimi nihoyatda keng bo'lib, ulkan olim nafaqat hind-Evropa tillarini bilar, balki dunyoning boshqa tillari - bask tilidan tortib, Amerikaning kichik Polineziya va mahalliy aholisining (indeeslarning) tillari haqida ham chuqur bilimga, ma'lumotga ega edi.

V.Gumboldt asarlari, g'oyalari, koncepciyalari bilan umumiy nazariy tilshunoslikka asos soldi. Buyuk olim tilshunoslikning, idealistik ruhda bo'lsa-da, qator eng muhim va murakkab muammolarini hal qilib berdi, ta'limotlar yaratdi. Shu tufayli u jahon tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lgan F.Bopp uni hurmat bilan tilga olsa, G.Shteyntal, A.Shleyxer, K.Fosler, A.Pott, G.Kursius, A.Potebnya, B.de Kurtene kabi taniqli va mashhur tilshunoslar o'zlarini uning shogirdi deb hisoblaganlar.

Agar F.Bopp umumiy, nazariy g'oyalardan, qarashlardan chetlashib, asosan, faktlar yig'ish, ularni qiyoslash, ular orasidagi munosabatlarni, bog'liqliklarni aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, V.Gumboldt nazariy, falsafiy g'oyalar bilan, tilning ilmiy nazariyasini yaratish bilan mashg'ul bo'ldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtning tilshunoslikdagi

ahamiyatini, o'rnini I.Kant va Gegellarning jahon falsafasi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin.

V.Gumboldtning umumiy tilshunosligini til falsafasi deb aytish mumkinki, bu falsafa eng oliy lisoniy umumlashmalarni va uzoq davrlarda ham tilshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan xulosalarni qamrab oladi.

V.Gumboldt til falsafasini tiklab, uning obro'-e'tiborini ko'tardi va ayni falsafaga butunlay yangi yo'nalish berdiki, bu yo'nalish qiyosiy-tarixiy metod bilan zich bog'langan holda, uning asosida yuzaga keldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtgacha bo'lgan nazariyalar bo'sh, mustahkam asosga ega bo'lmagan, shunchaki, yuzaki nazariyalar edi. V.Gumboldt esa tilning ilmiy nazariyasini, til falsafasini til hodisalariga qiyosiy-tarixiy metodni qo'llash asosida qurdi, yaratdi. Natijada uning ta'limoti, lisoniy qarashlari tilshunoslik fanining taraqqiyotiga uzoq yillar davomida samarali xizmat qildi.

V.Gumboldt 1820 yilda Berlin akademiyasida «Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o'rganish haqida» degan mavzuda ma'ruza qiladi. Ushbu mavzudagi ma'ruza uning tilga oid dastlabki tadqiqoti bo'lib, muallif unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini o'rtaga tashlaydi va uni asoslab beradi.

Shuningdek, olim ma'ruzasida qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo'lib chiqadi. U o'zigacha bo'lgan, ya'ni har bir tilning o'ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv umumiy grammatikani – Por Royal` grammatikasini inkor qiladi. V.Gumboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani - fikrni ifoda etishning, etkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi.

V.Gumboldt hayotining oxirgi yillarida o'zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafo-tidan so'ng akasi A.Gumboldttomonidan 1836-1840 yillarda nashr qilindi.

V.Gumboldtning qayd etilgan tadqiqotlarining bevosita nazariya bilan bog'liq kirish qismi nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri» deb nomlanib, turli tillarga - 1859 yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi.

V.Gumboldtaynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o'zining tilga bo'lgan nazariy - falsafiy qarashlarini mukammal bayon etadi.

U tadqiqotlarida tilga aloqa vositasi sifatida, predmetlarni anglatish vazifasini bajaruvchi sifatida baho berdi. Ayni vaqtda olim tilning murakkab o'zaro qarama - qarshi xu-susiyatlardan iborat ko'p jihatli hodisa ekanligini qayd etadi.

V.Gumboldt tilni mukammal o'rganishda, unga xos belgi-xu-susiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o'ziga xosligini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, ya'ni o'zaro zid, qarama-qarshi qo'yish usulini qo'llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos

xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini birma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta'limotlarni, g'oyalarni yaratadiki, bu ta'limot va g'oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondash hodisalarning, til bilan bevosita aloqador, bog'liq jarayonlarning o'zaro dialektik munosabatda ekanligi ma'lum bo'ldi.

Xullas, V.Gumboldtning tilni o'rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiya - til hodisalariga dialektik zidlik asosida yondashishi jahon tilshunosligi lisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

V.Gumboldtning til antinomiya (o'zaro zidligi va bir-ligi) quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ijtimoiylik (sociallik) va alohidalik (individuallik) antinomiya. Ya'ni til bir vaqtning o'zida ham ijtimoiy, sotsial, ham alohida, individual hodisa. Til bir vaqtning o'zida ham yakka, alohida shaxsga, ham ko'p shaxsga, umumga tegishli. Tilning ijtimoiyligi jamiyat bilan, shaxslar bilan - xalq mahsuli sifatida belgilansa, tilning alohidaligi bir shaxs bilan, yakka individ bilan - ayrim shaxs mahsuli sifatida belgilanadi.

Alohida shaxslar o'zlarigacha bo'lgan avlodlar, xalqlar tomo-nidan yaratilgan lisoniy mahsulotdan, «hosil»dan foydalanadi.

Demak, yuqorida aytilganlardan tildagi umumiylik va xususiylik dialektikasi, antinomiya namoyon bo'ladi.

2. Til va tafakkur antinomiya. Til tafakkursiz, tafak-kur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy fa-oliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o'zaro bog'liqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati - o'zaro ajralmasligi, bog'liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama - qarshiligi g'oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma'lum bo'ladi.

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ra-vishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo'lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafak-kurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida ko'rinadi. Ya'ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o'zaro ajralmas va ayni vaqtda o'zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

3. Til va nutq antinomiya. Til muayyan sistemadir, «organik butunlikdir». Shuningdek, u nutqiy faoliyatning alohida aktidir (harakatidir). Boshqacha aytganda, til nutqiy fao-liyatning alohida aktlar (harakatlar) ko'rinishidagi voqe bo'li-shidir. Til ayrim nutq aktidan farq qiladi va ayni vaqtda u nutq aktida, jonli nutqda mavjud bo'ladi, yashaydi.

Til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning voqelanishi, namoyon bo'lishidir. Demak, til faoliyati til va nutqdan tashkil topadi. Til faoliyatida til va nutq ajratiladi, farqlanadi.

V.Gumboldtning til va nutq antinomiya, ularning farqlanishi, til va nutqning dialektik munosabatda olinishi tilshunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan juda katta hissa bo'ldi.

4. Nutq va tushunish antinomiya. Til va nutq antinomiyaiga bevosita aloqada bo'lgan ushbu dialektik bog'liqlikda, «birlikda» nutq va uni tushunish, aslida, til faoliyatining turli shakllaridir, nutqiy faoliyatning ikki tomonidir. Ya'ni so'zlar individ nutqidagina - nutq faoliyatidagina muayyan aniqlikka, ma'noga ega bo'ladi.

Nutq tashqi, bevosita ta'sir qiluvchi, moddiy faoliyat bo'lsa, nutqni tushunish esa ichki, ruhiy faoliyatdir.

5. Til holati va taraqqiyoti antinomiya. Tilning statikligi (turg'unligi) va dinamikligi (harakatchanligi) antinomiya. Til taraqqiyotining tugallanganligi va til taraqqiyotining to'xtovsizligi antinomiya. Til tugal tashkil topgan va ayni vaqtda doimiy rivojlanayotgan hodisa, jarayondir. Har bir avlod tilni tayyor holda oldingi avloddan qabul qiladi. Bu jihatdan til tayyor holdagi - tashkil topishiga ko'ra tugallangan hodisadir. Shuningdek, til doimo ijodiy, taraqqiyotdagi, yangilanishdagi, «o'sishdagi», yangi - yangi birliklarning, shakllarning paydo bo'lishidagi «qaynayotgan» jarayondir.

6. Tildagi ob'ektivlik va sub'ektivlik antinomiya. Til ob'ektiv, ayni vaqtda sub'ektivdir.

Til o'zining haqiqiy «hayotini» insonlar orasida qo'llanishidagina topsada, ammo uning mavjudligi, «hayotiyli» alohida shaxslarga bog'liq emas. U jamiyatning aloqa quroli sifatida ob'ektiv mavjud. Til bir vaqtning o'zida insonga ham bog'liq, ham bog'liq emas. Bir tomondan inson tilni an'anaga ko'ra qabul qilsa, o'zlashtirsa - ob'ektiv ravishda, ikkinchi tomondan, uning o'zi doimo tilni yaratadi, yangidan «quradi», barpo qiladi. Har gal individ nutqida til birliklari, vositalari, til «xom ashyosi» harakatga keladi, jonlanadi - sub'ektiv ravishda.

7. Fikrni obyektivlashtirish va fikrni rag'batlantirish antinomiya. Ushbu antinomiya til tinglovchi fikrini ob'ektivlashtiruvchi va rag'batlantiruvchi, yuzaga keltiruvchi kuch, sabab sifatida namoyon bo'ladi.

Til sub'ektda paydo bo'lgan fikrni obyektivlashtiradi, reallashtiradi, umumga etkazadi - ta'sir qiluvchi kuchga aylantiradi. Fikrni ob'ektivlashtirish jarayoni fikrni o'zgalarga etkazish imkoniyatini beradi, yaratadi. Ammo ayni vaqtda har bir nutq, har bir fikrni ifodalash sub'ektivdir. Nutqni qabul qiluvchi, idrok qiluvchi shaxs - tinglovchi nutqni go'yoki qaytadan o'zida yaratadi.

V.Gumboldt asarlarida tilning so'z va grammatik qoidalardan iboratligini, til birligi bo'lgan so'zning esa tushunchani ifodalaydigan belgi, ramz ekanligini to'g'ri qayd etadi.

U har bir xalqning tilida o`sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo`lishini ta`kidlaydi.

V.Gumboldt lisoniy ta`limotining eng muhim nuqtalaridan biri til shakli (formasi) haqidagi ta`limot yoki, boshqacha aytganda, tilning ichki tuzilishi haqidagi nazariyadir.

V.Gumboldt ta`limotiga ko`ra til formadir (shakldir). U til formasining bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini aytadi. Shulardan biri til formasining nutq tovushlaridan tashkil topishidir. Ya`ni nutq tovushlari tilning formasini hosil qilishidir. Yana biri til formasining sistema sifatida namoyon bo`lishidir. Ya`ni har bir til elementi, birligi boshqa elementga ko`ra mavjuddir, u bilan o`zaro bog`liqdir, aloqadordir. Shuningdek, til formasi ikki jihatning, ikki tomonning: moddiy va ruhiy, tashqi va ichki tomonlarning birligidan, bog`liqligidan iboratdir.

Tilning tashqi formasi tilning materiyasi, xom-ashyosidir, uning tovush sistemasidir. Aytilganidek, nutq tovushlari tilning shaklidir.

Nutq tovushlari muayyan ma`no ifodalovchi til birliklarini hosil qilishda qo`llanadigan, ishlatiladigan shaklidir.

Tilning ichki formasi til strukturalarining tashkil qilinish, fikrni tilda ob`ektivlashtirish usulidir, xalq ruhining ifodasidir. V.Gumboldt tilning ikki formasi haqidagi ta`limotida ichki formani xalqning ruhi bilan bog`laydi. Ya`ni ichki forma xalq ruhining qandayligini ko`rsatadi hamda so`z orqali ifodalanadigan ma`nodir.

V.Gumboldt fikricha, xalqning tili uning ruhidir va xalq ruhi uning tilidir.

V.Gumboldtning ichki forma haqidagi ta`limotining xatosi shunda ediki, u tilning ichki formasini (shaklini) faqat milliy ruh bilan, xalq ruhi bilan va mutlaq g`oya bilan bog`laydi. Ya`ni u tillarning milliylik xususiyatini alohida tillarning konkret tarixiy taraqqiyotiga bog`liq shart - sharoitlar bilan, xalq tarixi bilan, tilni yaratuvchi, uni o`zida tashuvchi, undan foydalanuvchilar bilan bog`liq holda tushuntirmaydi. Balki tilning ichki formasini, tillarning milliylik xususiyatini mavjud bo`lmagan, etarli darajada aniqlanmagan, o`rganilmagan ruhiy ibtidoing namoyon bo`lishi bilan tushuntiradi.

Aniqrog`i, V.Gumboldt nemis faylasufi I.Kant kabi ongini, ruhni alohida mavjud bo`lgan ibtido deb, biladi va uni ob`ektiv mavjud bo`lgan moddiy tabiatga bog`liq bo`lmagan hodisa deb, izohlaydi. Shu ta`limotdan kelib chiqib, u tilni ruhning butun majmuidan iborat deb, ta`riflaydi va til ruhga xos bo`lgan qonunlar asosida rivojlanadi, deb biladi. Uning fikricha, tilda xalqning ma`naviy qiyofasini aks ettiradigan ma`lum bir dunyoqarash ifodalanadi. Boshqa tilni o`rganish bilan go`yo dunyoqarash ham o`zgaradi. Shu fikr asosida V.Gumboldt tilning «ichki formasi» haqidagi ta`limotini yaratadi. «Ichki forma», uning fikricha, bir tomondan, xalqning ruhi qandayligini ko`rsatsa, ikkinchi tomondan, so`z yasalishi, shakllanishi jarayonida ifodalanadigan ma`nodir.

V.Gumboldt nutq tovushlarini til formasi deb, so`zning nutqda qo`llangandagi qiyofasini so`zning grammatik formasi deb, ta`riflaydi. Uning bu fikrlari hamda «ichki

forma» haqidagi ta'limoti, ayni ta'limotning idealistik jihatlari olib tashlansa, ushbu fikrlar umum tilshunoslikda hozir ham diqqatga sazovordir.

Aytish mumkinki, XIX asr tilshunoslik tafakkuri, taraqqiyoti V.Gumboldtning lisoniy nazariyalari asosida taraqqiy qildi. Uning ko'pgina lingvistik g'oyalari XIX va XX asr tilshunosligining rivojiga jiddiy ta'sir qildi.

Xullas, F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm, A.Vostokovlar qiyosiy -tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli bo'lgan qiyosiy-tarixiy metodga asos solgan bo'lsalar, V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi.

Hind - Evropa tilshunosligining XIX va XX asrning boshlaridagi taraqqiyot davrida Vilgelm Gumboldt g'oyalarining ta'siri natijasida umum tilshunoslikda muayyan ta'limotlar, yo'nalishlar maydonga keldi. Bu ta'limotlar jahon tilshunosligida naturalizm (A.Shleyxer ta'limoti) va psixologizm (G.Shteyntal ta'limoti) va boshqa nomlar ostida namoyon bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
 2. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy.M., 1973.
 3. V.I.Koduxov. ObShee yaziukoznanie. M., 1974.
 4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
 5. T.A.Amirova, B.A.Ol'xovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.
 6. N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik T., 1979.
- Internet saytlari
1. Internet saytlari
 2. [http://www.kv.minsk.bv/mdexl999262201 .htm](http://www.kv.minsk.bv/mdexl999262201.htm).
 3. <http://www.iitp.ru/iitp/lab15.htm>.
 4. <http://www.rsuh.ru/dl/glaval0rihgt9.htm>.
 5. [http://www.ce.cctpu.edu.rU/msclub/svstems/epstn.htm# 5](http://www.ce.cctpu.edu.rU/msclub/svstems/epstn.htm#5).

